

V. BUROVAS

AUKŠČIAUSIOS MORALINĖS VERTYBĖS GENEZĖ IR STRUKTŪRA I. KANTO FILOSOFIJOJE

Aukščiausios moralinės vertybės genezė ir struktūra I. Kanto filosofijoje čia bus nagrinėjama perėjimo nuo teorinio prie praktinio proto aspektu, turint galvoje ir kritinio transcendentalizmo idėjos evoliuciją. Aukščiausio gėrio struktūra bus aptarta analizuojant praktinio proto postulatus — dievą, laisvę, nemirtingumą. Aukščiausioji moralinė vertybė I. Kanto etikoje yra šių postulatų sintetinė vienybė.

I. Kanto etikos problemos ir dabar tebėra aktualios. Antai O. Drobnickis nurodo, kad šalia įvairios rūšies neokantininkų „anglų etinis intuityvizmas, vokiečių fenomenologinė vertybių teorija, neopozityvistinės moralės kalbos koncepcijos, egzistencializmo ir neoprotentantizmo etika naudojami I. Kanto metodologiniais principais, postulatais, kritinėmis nuostatomis ir jų antinomijomis, suvokdami tai pavėluotai“¹. I. Kanto kritiniame transcendentalizme mes aptinkame klasikinio tipo transcendentalaus idealizmo (Platonas, neoplatonikai) ir proto kritikos idėjos (R. Dekarto, D. Hiūmo tradicija) sintezę. Nuoseklus kritinio transcendentalizmo idėjos vystymasis apima tris aspektus: principo, metodo ir sistemos. Kaip principą I. Kantas formuluoja transcendentalizmo pradus, nagrinėdamas jautimiškumą ir intelektą iki jų apriorinių ištakų. Metodo pagrindas yra transcendentalizmo ir kriticismo idėjų pozityvioji sintezė. Metodas privalo atrasti ikireflektyvaus, transcendentalaus subjekto egzistavimo galimybę ir apriorinių žinių tūrį. Sistema — tai tolesnis metodo vystymasis, paremtas ikireflektyviomis transcendentalaus subjekto sritimis, išlaikiusiomis proto kritiką.

Kritinio transcendentalaus idealizmo idėjos raida yra imanentinė gnoseologijai, estetikai, etikai, t. y. liečia proto santykį su jautimiškumu ir intelektu, malonumo ir nemalonumo jautimu, valia. Vengdami formalizmo, nurodysime, kad tris kritinio transcendentalizmo idėjos aspektus atitinka tokie darbai: disertacija „Apie jautimais ir protu suvokiamo pasaulio formą ir pradžia“ (1770), „Grynojo proto kritika“ (1781), „Gamtos mokslų metafiziniai pradai“ (1786). Etikoje — „Dorovės metafizikos pradai“ (1785), „Praktinio proto kritika“ (1788) ir „Įpročių metafizika“

¹ Дробницкий О. Г. Проблемы нравственности.— М., 1977, с. 182.

(1797). Estetikoje šie trys momentai imanentiškai „Sprendimo galios kritikai“ (1790), kuri yra tarpinė grandis tarp „Grynojo proto kritikos“ ir „Praktinio proto kritikos“.

Naujųjų laikų filosofijoje R. Dekartą galima laikyti pirmuoju filosofu, kuris nurodė ikireflektyvinę transcendentalinę sritį pažinimo subjekte. I. Kantas tęsė dekartiškosios „abejonės“ tradiciją, nagrinėdamas gilesnes ikireflektyvios sąmonės sritis. I. Kanto metodas neleidžia apsiriboti negatyviu proto kritikos patyrimu, sustoti D. Hiūmo skepticizmo lygyje, bet leidžia pereiti prie pozityvaus tikrovės pažinimo. I. Kantas proto kritiką suprato ne kaip skepticizmo filosofiją, o kaip sąlygą ir prielaidą naujo tipo pozityviai transcendentalinei filosofijai sukurti. Po nuoseklios proto kritikos I. Kantas įžengia į betarpišką, ikireflektyvinių mūsų būties ir žinių pagrindų sritį. Gnoseologijoje ši sritis apribojama aprioriniu jutimiškumu ir intelektu, estetikoje — malonumo ir nemalonumo jausmais, etikoje — grynąja valia. Šios ikireflektyvumo sritys egzistuoja kaip sintezės pagrindai kuriant apriorinius sintetinius teiginius. Nereflektyvios savo turiniu yra ir proto idėjos, jeigu jų objektas yra besąlygiškumas ir jos tiesiogiai santykiauja su bet kuria ikireflektyvumo forma.

Sąmonės patyrimas, esant be kokiam kritinės filosofijos variantui, įgyjamas savimonės forma. Tai paaiškinama tuo, kad Aš tuo pačiu metu yra kritinės refleksijos patyrimo subjektas ir objektas. Dėl to apriorinė ikireflektyvumo sritis, atrasta transcendentaliosios kritikos, taip pat turi savimonės formą. Teoriniame prote tai — transcendentali apriorinė savimonės vienybė, praktiniame prote — grynoji valia, kategorinio imperatyvo forma. Tuo būdu ši kritika atskiria ikireflektyvaus, teorinio ir praktinio proto sritis. Tas sritis galima suprasti kaip teorines ir moralines savimonės sferas.

Pereiti nuo teorinio prie praktinio proto galima tikrai per ikireflektyviąją subjekto būties sritį. Perėjimas nuo teorijos prie praktikos reiškia, kad pereinama nuo vienos savimonės formos prie kitos. Be to, perėjimas į kitą savimonės struktūrą reiškia perėjimą prie naujo „subjekto-objekto“ santykio, remiantis nauja subjekto samprata. Savimonės kategoriją galima laikyti viena iš pagrindinių vokiečių klasikinėje filofijoje. Čia lokalizuota fundamentali I. Kanto, J. Fichtės, F. Šelingo, G. Hegelio filosofijos problema.

Perėjimas nuo R. Dekarto prie I. Kanto ir nuo I. Kanto prie naujo tipo transcendentalinių filosofijų — tai perėjimas prie vis gilesnių ikireflektyvaus „Cogito“ sluoksnių, prie naujų santykio „subjektas-objektas“ variantų; o perėjimą nuo teorinėje srityje pralaimėjusio proto — prie praktinio proto I. Kantas laiko užbaigtu, galutiniu. Realiai protas išsiplėtoja tikrai etikoje. Gnoseologijos srityje jis pasmerktas fenomenalaus pasaulio begaliniam pažinimui ir jokiais būdais negali įgyti žinių apie noumenalią būtį. Iš tikrųjų tokio tipo transcendentalizme protas įgyja galimybę skleistis ne tik etikos, bet ir gnoseologijos srityje.

Šiuo atveju turimos galvoje J. Fichtės ir F. Šelingo transcendentalinės filosofijos sistemos. Jos atsirado kaip ikireflektyvus I. Kanto subjekto interpretacija. Tiesa, ir I. Kanto filosofijoje, vėliau, gilesniu pagrindu, buvo sugrįžta prie teorinio proto. Tuo buvo pradėtas naujas etapas nagrinėjant gamtos mokslų pradus. Tai matome ir viename iš paskutinių I. Kanto darbų—„Apie aprioriniais principais pagrįstą perėjimą nuo metafizinių gamtos mokslų pagrindų prie fizikos“ (1797—1803).

Vystymasis nuo teorinio prie praktinio proto turi dvi puses. Pirmoji—tai transcendentalus perėjimas, imanentiškas perėjimui nuo gnoseologijos prie etikos ir tiesioginis proto, besiremiančio pačiu savimi, išplėtimas praktikos srityje. Antroji—tai aktualus perėjimas nuo teorinio prie praktinio proto, vykstantis tikrovėje laisvės fenomeno pagrindu, taip pat antinomijos tarp laisvės ir būtinumo sprendimas.

Pirmuoju atveju laisvė pasireiškia kaip probleminė sąvoka, ir teorinis protas nesuteikia jai aktualios būties, nes intelektualinė intuicija gnoseologijoje negalima. Todėl mums kartu su vaizdiniais neduodami pastarųjų objektai, mes nesame laisvi tikrovėje, t. y. suvokdami savo transcendentalinę laisvę. Perėjimas nuo teorinio prie praktinio proto yra subjektyvus ir vyksta ne dėl laisvės sąvokos, o jos pačios pagrindu, per aktualią laisvės būtį tikrovėje.

Verta paminėti ir aukščiausio gėrio vietą transcendentaliniame imanentiniame perėjime nuo teorinio prie praktinio proto. Grynas protas reiškiasi kaip praktinis ta prasme, kad gali nepriklausomai nuo empirijos nukreipti valią į veiksmą, t. y. jos atžvilgiu būti tikslu. Tai įmanoma dėl to, kad protas, nusivylęs galimybe atrasti idėjų ir vaizduotės atitikmenį tikrovėje, staiga aptinka savyje absoliučią vertybę ir tikslą. Grynas protas tampa valios subjektu ir objektu. Grynoji valia įgyja betarpišką, ikireflektyvią etinę savimonę, jos egzistavimo būdo ir formos prasmę. Ši betarpiška savimonė jungia perėjimą nuo jutimiškos prie viršjutimiškos, supersubjektyvios būties. Vidinis proto tikslingumas nukreipia valią, bet tik kaip gryną, kaip valingumą apskritai. I. Kantas nurodo, kad perėjimas nuo teorinio prie praktinio proto—tapatus žinojimui, jog valia laisva. Savo turiniu šis žinojimas, kad valia yra laisva, identiškas tam, jog mes suvokiame savo priklausomumą protu suvokiamam pasauliui. Kitaip tariant, šis suvokimas yra tapatus savęs kaip noumeno suvokimui. Valios laisvės ir noumenalios būties tapatumas yra potencialus, transcendentalus, o ne aktualus būties ir mąstymo tapatumo atvejis. Mąstymo ir būties tapatumas tikrovėje, intelektualios intuicijos galimybė atsiranda tik esant aktualiai laisvei.

Lygiai kaip gamtos vieningumą laiduoja gryo intelekto sąvokų rinkinys (gamtos kategorijos, taip ir moralinio pasaulio vieningumą užtikrina apriorinių praktinių sąvokų rinkinys (laisvės kategorijos). Gamtos vieningumas kategorijų laiduojamas apriorine sintetinė apercpcijos vienybe, o moralinio pasaulio vieningumas užtikrinamas apriorine lais-

vos valios vienybe, esančia sąmonėje. Transcendentalus proto ribų išplėtimas teorijos srityje vyksta per grynų intelekto sąvokų su stebinių apriorine forma sintezę.

Praktikos srityje protas plečiasi vykstant laisvės kategorijų su laisvos valios forma sintezei. Šiuo atveju principinis teorinio ir praktinio proto skirtumas reiškiasi tuo, kad teorinis protas neaptinka savyje grynų stebinių formų, o praktinis protas savo prigimtimi turi grynų valios formą. Ši forma betarpiškai susieta su mąstymo tipu. Grynų valios forma praktiniame prote analogiška grynų stebinių formai teoriniame prote. Grynų valios formos ir laisvės kategorijų sintezė savaime nevyksta. I. Kantas nurodo, kad „norint *praktiškai* išplėsti grynąjį pažinimą, a priori privalomas *nusiteikimas*, t. y. tikslas kaip valios objektas, kuris, nepriklausomai nuo visų teorinių pagrindų, suvokiamas kaip praktiškai būtinas per kategorinį imperatyvą, betarpiškai apibrėžiantį valią; šis objektas čia *aukščiausias gėris*“². Dėl to, kad grynų valios formos egzistuoja betarpiškai prote, apriorinės praktinio proto sąvokos gali teigti žinias be santykio su stebiniais, nors pats veiksmas yra laisvės įvykis ir jutimais suvokiamame pasaulyje. Vadinas, aukščiausias gėris egzistuoja kaip paties besiplečiančio praktinio proto absoliutus tikslas ir vertybė.

Aktualus perėjimas nuo teorinio prie praktinio proto vyksta ne laisvės sąvokoje, o pačioje laisvėje. Jis yra antinomijos tarp laisvės ir būtinumo sprendinys. Perėjimas nuo gnoseologijos prie etikos vyksta dėl laisvės, nes pastaroji pasirodo kaip vienintelė proto idėja, kuriai aktualiai egzistuoja mąstymo ir būties tapatybė.

Perėjimas iš „gamtos karalystės“ į „laisvės karalystę“ yra taip pat ir išeitis iš gnoseologinės aklavietės, antinomijos tarp laisvės ir būtinumo išsprendimas. Pagrindiniu I. Kanto gnoseologijos prieštaravimu galima laikyti stebinio ir sąvokos prieštaravimą. Bet koks teorinio proto prieštaravimas (įskaitant laisvės ir būtinumo antinomiją) galų gale prasideda jutimiškumo ir intelekto prieštaravimu. Stebinio ir sąvokos prieštaravimo sintezė yra galima tada, jei šio prieštaravimo objektas yra reliatyvus, sąlyginis. Jei šio prieštaravimo objektas yra besąlygiškas (t. y. sintezės pagrindu tampa idėja, o ne kategorija), protas patenka į antinomiją.

Jutimiškumo ir intelekto prieštaravimas yra ir pažinimo šaltinis, ir riba. Sąvokų ir stebinių sintezė negalima, nes tiek sąvokos, tiek stebiniai turi savas apriorines ištakas. Antra vertus, ši sintezė yra būtina todėl, kad žinios savo prigimtimi yra būtent jutimiškumo ir mąstymo formų sintezė. Pastarasis prieštaravimas sąlygojamas mūsų žmogiškosios prigimties ir savo turiniu išreiškia intelektualios intuicijos negalimumą. Kadangi mūsų sąvokos nesugeba matyti, o stebiniai mąstyti, atsiranda ir transcendentalinės sintetinės apercepcijos vienybės struktūra, savo turiniu atitinkanti apriorinę savimonės sintezę. Teoriniame prote tai yra pagrindinė savimonės struktūra, kuri betarpiškai sąlygoja mąstymo tipą,

² Кант И. Сочинения.— М., 1965, т. 4(1), с. 468.

o tarpiskai — jutimiškumo formą. Dėl jos mes suvokiame pasaulio objektų formą, savo tapatumą, taip pat galime susieti mintį ir stebinį. Ši sąmonės struktūra I. Kanto filosofijoje atsiranda kaip kritinio transcendentalizmo idėjos nuoseklaus vystymosi rezultatas. Ji atsiranda tada, kai idėja išsivysto iki metodo lygio ir egzistuoja kaip transcendentalinės filosofijos principų „savimonė“. Svarbiausia šiuo atveju yra tai, kad toji struktūra visiškai nulemia savimonės tipą teorinio proto ribose.

Proto veikla yra antinomijos tarp laisvės ir būtinumo sprendimas, būties, o ne žinių prasme. Perėjimas nuo teorinio prie praktinio proto įmanomas tiktai kaip laisvės idėja. Jokia kita proto idėja neturi intelektualios intuicijos savybės nei gnoseologijos srityje, nei moralės sferoje. Dėl to, kad laisvės idėja praktinio proto atžvilgiu įgyja intelektualios intuicijos savybę, mes netenkame transcendentalinės sintetinės apercepcijos vienybės struktūros. Todėl keičiasi savimonės tipas ir subjekto samprata. Aukščiausias gėris tampa absoliučia moraline vertybe subjektui, pereinančiam jutimais suvokiamo pasaulio „Aš“ būties ribas. Aukščiausias gėris teorinio proto srityje turi reguliatyvią funkciją, o praktinio proto srityje — konstruktyvią. Iš aukščiausio gėrio, suprantamo kaip absoliuti moralinė vertybė, I. Kantas kildina santykinės vertybes.

Etikoje I. Kantas labiausiai priartėja prie absoliuto (kaip subjekto) sampratos. Aiškiausiai tai matyti analizuojant etikos imperatyvinį pobūdį, aukščiausią gėrį, laisvės fenomeno ir moralinio dėsnių santykių ir t. t. Absoliuto, kaip subjekto, idėja kartu su praktiniu protu rekonstruoja ir teorinį. Žinoma, I. Kantas nepadarė tokio perėjimo, ir dėl to teorinis protas liko „uždarytas“. Absoliuto, kaip subjekto, idėja tiesiogiai buvo suformuluota F. Šelingo tapatybės filosofijoje ir G. Hegelio panlogizme. Tuo tarpu J. Fichtės „Aš“ substancija, gimdanti iš savęs „Aš ir „ne — Aš“, gali būti tik sąlygiškai laikoma nauja absoliuto samprata. Pirminė „Aš“ substancija yra besąlygiškai išplėsta kantiškosios transcendentalinės sintetinės apercepcijos vienybės samprata.

Dievas ir sielos nemirtingumas yra aukščiausios moralinės vertybės egzistavimo sąlygos. Praktinio proto dialektiką I. Kantas atskleidžia aukščiausio gėrio sąvokos analize. Aukščiausias gėris čia yra supersubjektyvi įvairiarūšio doroviškumo ir laimės sintezė. Aukščiausio gėrio antinomiją sudaro tai, kad doroviškumo ir laimės sintezė privalo santykiuoti vienas su kitu kaip priežastis ir veiksmas. Tačiau laimė negali būti doroviškumo priežastis, o doroviškumas — laimės priežastis. Šią antinomiją. I. Kantas sprendžia postulodamas noumenalų ir fenomenalų pasaulį. Antinomija išnyksta, kai pripažįstame faktą, kad mūsų būtis jutimiškai suvokiamame pasaulyje nėra vienintelis „Aš“ egzistavimo būdas. Praktiškai aukščiausias gėris pasiekiamas kitu supersubjektyvaus „Aš“ egzistavimo būdu. Aukščiausias gėris šiuo atveju yra paskutinis ir būtinas moraliai apibrėžtos valios tikslas. Aukščiausias gėris

negali būti sąlygojančiu valią pagrindu todėl, kad tai determinuotų jos heteronomiją. Savo ruožtu, heteronomija uždraustų grynosios valios būties sritį, t. y. nereflektyvią valią. Grynąją valią sąlygoja tik moralinis dėsniš, bet ne tikslas. Juk gryoji valia pati savaime turi absoliučią vertybę. Aukščiausias gėris pasiekiamas, postuluojant dievo buvimą ir valios nemirtingumą. Antrasis postulatą suteikia galimybę begaliniam mūsų dorovės progresui — į valios ir moralinio dėsniš susiliejamą. Tačiau šis tapatumas nepasiekiamas jokiai maščiančiai būtybei jutimiškame pasaulyje bet kuriuo jos egzistavimo momentu. Sielos nemirtingumo postulatą sąlygoja „Aš“ egzistavimą noumenaliame pasaulyje. Laimė, I. Kanto manymu, yra vaizduotės, o ne proto idėja, apribota jutimiško pasaulio galimybių. Ji turi savo objektyvų pagrindą, atitinkantį gamtos tikslą ir valios kryptį. Šią, besalygišką išplėstą, tikslo ir valios tapatybę I. Kantas supranta kaip dievą. Dievo buvimo postulatą — tai reikalaujamas, kad egzistuotų tokia laimė, kuri atitiktų begalinę dorovę.

Perėjimas nuo teorinio prie praktinio proto yra teleologijos objektas. I. Kanto teleologija betarpiškai sujungia tikslo ir vertybės sąvokas. Transcendentalus, imanentinis perėjimas nuo gnoseologijos prie etikos yra vertybių perkainojimas, perėjimas iš santykinių vertybių sferos į absoliučią. Visos jutimiškai suvokiamo pasaulio vertybės, kurias mes įgijome veikdami, yra reliatyvios. Priežastys, aktualizavusios valią, yra subjektyvios todėl, kad protas nėra sau tikslas.

Jeigu protas atranda savyje tikslingumą, t. y. suvokia save kaip noumenalaus pasaulio dalį, tai reiškia, kad jam atsiranda tikslai, didingesni už natūralius žmogaus poreikius. Proto idėjos gali reikšti antžmogišką valią ir tikslą. Jeigu transcendentalinės sintetinės apercepcijos vienybę mes įrodydavome remdamiesi žmogaus prigimtimi, tai pareigos (t. y. objektyvios sintezės pagrindo etikoje) šito analogiškai įrodyti negalime. Kategorinio imperatyvo turinys, nurodantis būtinybę elgtis taip, jog maksima (subjektyvios valios pagrindas) galėtų tapti visuotiniu dėsniu, atspindi, kad I. Kantas objektyvizuoja žmogaus būtį kaip pareigos sferą. Objektyviuoju veiksmo pagrindu gali būti tikslas dėsniš, o ne tikslas.

I. Kanto nuomone, jo sukurtoji moralė yra moralė apskritai. Ji nieko nepasisavina iš žinojimo apie žmogų — gyvą, jutimais suvokiamą pasaulio būtybę. Taikant ją žmonėms, būtina antropologizacija. Aukščiausias gėris yra determinuotas moralinio dėsniš, kuriam paklūsta ir žmogus, ir dievas.

Nors Kanto etika yra idealistinė ir prieštaringa, jos išvados turėjo didelę įtaką tolesnių filosofinių sistemų vystymuisi, visų pirma J. Fichtės ir F. Šelingo transcendentalizmui. Praktinio proto tyrimas, pagrįstas teorinio proto struktūros ir prieštaravimų analize, leido I. Kantui padaryti išvadą apie praktikos prioritetą teorijos atžvilgiu. Analizuodamas religijos ir moralės autonomiją, laisvę, imperatyvinę ir neeudemonistinę etikos pobūdį, I. Kantas lieka metafizinis formalistas. Tiek teorijoje, tiek

praktikoje I. Kantas susiduria su objektyvia žmogaus proto dialektika, bet, varžomas pradinių gnoseologinių nuostatų, negali išvelgti jos pozityvaus turinio. Nors I. Kantas tą dialektiką vertino negatyviai, jo etikoje ryškėja perėjimo nuo subjektyviojo prie objektyviojo idealizmo tendencija, nauja pažinimo bei veiklos subjekto samprata. Aukščiausios moralinės vertybės tyrimas apriorizmo ir kriticizmo idėjų evoliucijos aspektu rodo, kad toji vertybė organiškai siejasi su visais fundamentaliais I. Kanto filosofijos prieštaravimais. Aukščiausias gėris — tai savotiška visų žmogaus troškimų sintezė. Ji absoliuti, bet formali. Aukščiausias gėris yra abstraktus etinis sprendinys, t. y. sprendinys, neįveikiamas gnoseologijos srityje, kaip laisvės ir būtinumo antinomija. Bet tik dėl šių aukščiausių moralinių vertybių I. Kanto etikos trūkumai ir privatumai įgyja maksimalią vertę.